

Történeti apokalipszisek *Dániel könyvében*

Tuna Rita

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — Budapest

„LUCIFER
Legyen. Bűbájat szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álmok képei alatt;
De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe útatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen emiatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás — s e sugár a remény. —”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*, harmadik szín)¹

A dolgozat mottójául szolgáló idézet szerint Lucifer ígéretet tesz Ádámnak és Évának. Megmutatja nekik az emberiség történetét „a jövőnek végeig”.² A dráma történeti apokalipszisnek is felfogható, amelyben az események egymásutánosságát bemutató lineáris idő fogalma mellett jelen van a körkörös idő is, az egymást követő korszakoké, amelyekben bizonyos események egyazon séma szerint ismétlődnek. Lucifer megmutatja Ádámnak és Évának az emberi történelem nagy korszakait az Édentől kezdve az emberiség erkölcsi és fizikai bukásáig.

A történeti apokalipszisek forrásának a bibliai *Dániel könyvét* tekintjük. A gyűjtemény Kr. e. 167–164 között keletkezett, héber, arámi és görög nyelven írták, és Dániel életéről és látomásairól szól. Általánosan elfogadott a modern tudományos felfogás szerint, hogy a könyvet több szerző írhatta, és egy végső szerkesztésen is átesett a Kr. e. 3–2. században.³ Az 1., 3. és 6. fejezet önálló elbeszéléseket mond el Dánielről és társairól, akik fogságba vitt júdeaiak, és a babilóniai királyi udvarban élnek. A 2., 4. és 5. fejezet látomásokat és azok megfejtéseit tartalmazza. Ezek arámi nyelvűek, és a gyűjtemény legrégebbi magjához tartoznak. A második rész (7–12. fejezet) kizárólag látomásokat tartalmaz. Az arámi nyelvű látomások megfejtései bekövetkező történeti eseményről szólnak, alapvetően a bukásról (kivéve Dán 4, amelyben a látomást látó király felismeri, hogy „a magasságos Isten” uralkodik minden fölött). Legfontosabb és legnagyobb hatású Dán 2 látomása, amelyben Dániel megfejti Nebukadnezár király álmát a négyféle fémből készült szoborról. A szobor feje aranyból, mellei és karjai ezüstből, hasa és csípője rézből készült. A négy fém négy *malkura*, vagyis arámiul királyságra vagy birodalomra utal, amelyek a történelmi időben egymást fogják követni. A látomás végén (egy hegyről) nem emberkéz által leszakad egy kő, amely összemorzsolja a szobrot. A zsidó felfogásban a kő,

¹ MADÁCH 2006.

² MADÁCH 2006.

³ FRÖHLICH 1996: 13.

a hegy minden bizonnyal a Sion-hegyet jelképezi.⁴ A szöveg értelmezésének jelen formája alapján ezek az újbabilóniai, méd, perzsa és görög birodalmakkal azonosíthatók. A korábbi értelmezés viszont az Újbabiloni Birodalom uralkodóira és a birodalmat felváltó Perzsa Birodalomra vonatkozhatott. Ez az álom és a megfejtés később keletkezett részek (Dán 7–12), és minden látomására hatást gyakoroltak. A négy királyság bukását „az Ég Istene” akaratából egy ötödik, örök uralom követi. A 7. fejezet látomásában négy ragadozó állat jelenik meg, amelyek az angyal magyarázata szerint négy, egymást követő birodalmat jelentenek. A 8. fejezet látomása egy kos és egy kecskebak harcát jeleníti meg. Gábrriel angyal Dánielnek adott magyarázata szerint a kos a médek és perzsák királyát jelenti, a kecskebak pedig Jáván királyát, akik harcolnak egymás ellen. A 9. fejezetben a hetven évhétről szóló látomás és annak magyarázata olvasható. A 10–12. fejezet bevezetője a négy királyságról szól, majd a negyedik történetét mutatja be a szerző egy látomásban: Észak és Dél királyának háborúját és az idők végezetét, itt is Gábrriel angyal „vezeti” Dánielt. *Dániel könyve* rendkívül nagy jelentőséggel bír, az *Újszövetségben* is említésre kerül Jézus végítéletéről mondott próféciájában és Pál apostol levelében (2Tessz 2,1–12), amely „kis apokaliptika” néven maradt fenn,⁵ a qumráni közösség pedig egy gazdag dánieli hagyományt ismert.⁶ Qumránban nagyon sok másolatát találták meg *Henok és Dániel könyveinek*, García Martínez és John J. Collins kutatásai megerősítik, hogy a qumráni hagyomány folytonosságot reprezentál a zsidó (henoki és dánieli) apokaliptikus tradícióban.⁷

Ha összehasonlítjuk *Dániel könyve* első és második részét, a szövegek kiegészítik és interpretálják egymást. Az első rész (2–7. fejezet) arámi, a második (8–12. fejezet) héber nyelvű,⁸ de a nyelvi és keletkezéstörténeti határok nem esnek egybe. A 2–6. fejezetek korábban keletkeztek, míg a 7–12. fejezetek újabbak, és a Kr. e. 160-as évek eseményeire fókuszálnak. A két részt összeköti a történelem menetéről szóló látomás, az irodalmi motívumok, melyek a fogság korára utalnak. A történelmi látásmód jelentősen megváltozik a két fő részben: Dán 2-ben a negyedik királyságot mutatja be a szerző a leggyengébbnek, Dán 7-ben pedig egy arrogáns és agresszív birodalom leírását olvashatjuk, hasonlóan, mint Dán 10–12-ben, ahol a királyság IV. Antiokhosz Epiphanésszal azonosítható uralkodója mint az erőszak szimbóluma jelenik meg.⁹ A király társadalmi intézkedései, amelyek következtében a Törvényhez ragaszkodók alacsonyabb státusba kerültek a hellenizált zsidósághoz képest, megosztották a társadalmat. A kultusszal kapcsolatos jogtalan intézkedései felháborodást váltottak ki ezek körében, és ellenállásra készítettek.

Dániel már említett, arámi nyelvű második fejezete egy álomról szól, amelyet Nebukad-nezár király (Kr. e. 605–562) uralkodásának második évében látott. Valószínűleg azért arámi nyelven, mert ez széles körben elterjedt volt a Közel-Keleten a Kr. e. 7. századtól fogva.¹⁰ Az álom és értelmezésének motívuma valószínűleg a mezopotámiai álomfejtő hagyományból ered, amelyet a fejezet szerzője minden bizonnyal nagyon jól ismert. Ennek a tradíciónak

⁴ COLLINS 2020: 21.

⁵ SZILVÁSI 2020.

⁶ ARCANUM é. n.

⁷ KNIBB 2010: 403, 407, 409, 415.

⁸ FRÖHLICH 1996: 14.

⁹ FRÖHLICH 1996: 82.

¹⁰ FRÖHLICH 1996: 12.

Mezopotámiában évezredek hagyományai voltak.¹¹ A szimbolikus álmok és interpretációik leírása különösen gyakori volt két uralkodónál: Assurbanapli (668–627) és Nabúnaid (555–539) esetében.¹² A mezopotámiai álmoskönyvek elkülönítik egymástól a fő motívumokat, az így keletkezett interpretációkat *pišrunak* nevezi a mezopotámiai álmofejtő szaknyelv.¹³ Ezt a terminológiát őrzi a bibliai hagyomány az arámi/héber *pisrá/peser* szavakban, ezek rokonai az akkád *pišru* szónak.¹⁴ A történetben a király reggel hívatta az írástudókat, hogy fejtsek meg az álmát, ők azonban erre képtelenek voltak, mivel a király nem mondta el az álmot. Ekkor a király parancsba adta, hogy minden, a birodalomban élő bölcset meg kell ölni, így Dánielt és társait is. Dániel kérte a királyt, hagyjon neki időt, és ő képes megfejteni az álmot. A király álmát és annak megfejtését Dániel éjszaka, álomban kapta meg,¹⁵ amely mindenképpen be fog következni. Vagyis az álom isteni kinyilatkoztatást jelent, amely az emberi szférán kívülről érkezik.

A *translatio imperii* fogalma (a zsidó hagyományban is) a birodalmak történelmi egymásutánosságát jelenti.¹⁶ A birodalmakat *Dániel könyvében* különböző fémek jelképezik. A fémek által szimbolizált történeti korszakok elképzelését Hésziodosz (Kr. e. 8. század) görög költő is ismeri, aki szerint az arany a kezdeti idők idilli „aranykorát” jelenti, és az ezüst és bronz egyre romló korszakain át így jutunk el a vas és erőszak korszakába, vagyis a költő jelenébe.¹⁷ A Kr. e. 2. évezredből ismerünk egy egyiptomi próféciaát, amely a tisztátalanság korának eljövételét jövendöli. Ekkor az istenek templomait a Nílus Szent Embereinek ellenségei megszenteltetnék, mindig új ellenség támad Egyiptomra. Az egyik interpretáció szerint, amely Nagy Sándor korában keletkezett, az istenek ellenségei a görögök.¹⁸

A dánieli gyűjteményben két látomás (Dán 2,10–12) is bemutatja az egymás után létrejövő és lehanyatló birodalmak sorsát, egyúttal elbeszéli a körkörös időszemléletet is, mert az egymás elleni harc minden egyes uralkodó alatt megismétlődik. A 8–12. fejezet héberül írt látomásai és interpretációi a Kr. e. 2. század első felében keletkeztek.¹⁹ A 10. fejezetben Dániel látomást kap, amelyet vár, hiszen előtte három hétig sem kenyeret, sem húst, sem bort nem fogyasztott. Szintén a szövegből tudjuk, hogy Dániel nem egyedül várt valamilyen misztikus élményre a Hiddekel (Tigris) folyó partján, hanem más férfiakkal együtt, akik megijedtek és elszaladtak, tehát valószínűleg egy társaságba tartoztak a szöveg szerzőjével (11,28). Nem zárható, hogy egy elvonultan élő férfiszekta tagja volt Dániel is. Ebben az elbeszélésben Dániel a tudást egy nem emberi lénytől, egy lenbe öltözött férfitől kapja, aki Dánielt, „kedveltnék” szólítja. A jelenséget csak Dániel látja, aki a folyó partján maradt, a többiek megijedtek és elmentek. A fejezet végén elmondja, hogy ő Mikáél, aki most harcolni fog Jáván és Perzsia vezérei ellen, de utána Izrael népének vezére lesz.

¹¹ FRÖHLICH 1996: 21.

¹² FRÖHLICH 1996: 23.

¹³ FRÖHLICH 1996: 23.

¹⁴ FRÖHLICH 1996: 25.

¹⁵ COLLINS 2020: 21.

¹⁶ FRÖHLICH 1996: 36.

¹⁷ BICKERMAN 1967:67.

¹⁸ BICKERMAN 1967: 69.

¹⁹ FRÖHLICH 1996: 69.

A látomás a Dán 2-ben megjövendölt négy királyság közül csak a negyedik birodalom sorsával foglalkozik. A „megosztott” királyságot a Szeleukida és Ptolemaida Birodalom egymást követő uralkodóival azonosítja, akiket Észak, illetve Dél királyainak nevez. A megosztottságot egy történeti példa alapján értelmezi: II. Antiokhosz szeleukida király Kr. e. 252-ben feleségül vette Berenikét, a ptolemaida egyiptomi uralkodó lányát. A házasság történetileg dokumentált eseménye Palesztina számára a béke ígérését jelentette.²⁰ 246-ban azonban Laodiké, Antiokhosz első felesége, megölette Berenikét és annak gyermekét (Dán 11,8), és ezzel a két birodalom közötti ellenségesség újrakezdődött.²¹

Dán 11,6 közlése újabb értelmezések alapjául szolgált. Így készülhetett a kiegészítés a 2. fejezet látomásának interpretációjában, amely szerint a vas és agyag által jelképezett negyedik uralom részei „házasság által össze fognak keveredni, de egyé nem fognak válni” (Dán 2,43).

A neveket csak ritkán használó jóslatok hosszú életének titka az újraértelmezhetőség. Erre számos példa akad a szoborlátomás esetében, amelyek közül a legnevezetesebb az a korai keresztény értelmezés, amely a negyedik birodalmat a Keletrómai és Nyugatrómai Birodalommal, az ötödik királyságot pedig Krisztus eljövételével azonosítja. Dán 11 esetében kevesebb a példa, de ismert egy modern értelmezés a 20. századból. Rupert Johann Hamerling osztrák költő az itt említett házasságmotívum alapján jövendölt egy „német századot”. Az osztrák nacionalisták 1915-ben Hamerling értelmezésében Anglia invázióját és Lengyelország anektálását ismerték fel. 1944-ben a német propaganda Csehszlovákia anektálását látta bele.²²

Azonban a zsidó hagyományban a történeti apokalipszis, illetve a történelem apokaliptikus szerkezetének megértéséhez nagy segítség a qumráni szövegek ismerete: a 4Q 242 (Nabúnaid imája) a 4Q180-181, a 4Q246, 4Q552-553, 4Q248. A 4Q242-ben, az utolsó babilóniai uralkodó, Nabúnaid beszél el betegségének történetét, amelynek körülményei hasonlóak, mint Dániel 4. fejezetében Nebukadnezár királyé. A 4Q180-181 a történelem korszakait mutatja. John J. Collins megjegyzi, hogy a bibliai, illetve qumráni Dániel számos középkori apokaliptikus Dániel-hagyománnyal is azonosítható,²³ ezt részletesen fejti ki a *The Literature of the Second Temple Period* című tanulmányában.²⁴ A qumráni közösség felfogása szerint a történelem jó és rossz korszakokra osztható, és a végső ítélettel zárul, a jó győzelmével. A szöveg felsorolja a nemzedékeket, Noétól, Sémtől Ábrahámgig, elbeszéli, hogy minden időperiódus a maga jól megszabott rendje szerint zajlik.²⁵ A jó és a rossz állandó harca a történelemben visszatérő téma a qumráni szövegekben. A 4Q246 egy király látomásáról és annak megfejtéséről szól, nagyon hasonlóan ahhoz, ahogy Dániel fejti meg a babilóniai király álmait és látomásait.²⁶ A látomás Asszíria és Egyiptom háborújával kezdődik. A II. columnában szereplő „Isten fia”, valószínűleg IV. Antiokhosz Epiphanészt jelöli, aki a bibliai Dánielnél szintén fontos szerepet játszik. IV. Antiokhosz Epiphanész III. Nagy Antiokhosz fia volt, aki használta az „isten” nevezet.²⁷ A 4Q552-553 szövegek egy látomást írnak le, ahol négy fáról olvasunk, amelyek négy

²⁰ BICKERMAN 1967: 70.

²¹ BICKERMAN 1967: 71.

²² BICKERMAN 1967: 71.

²³ COLLINS 1992: 36.

²⁴ COLLINS 2002: 53.

²⁵ FRÖHLICH 2000: 382–383.

²⁶ FRÖHLICH 2000: 243.

²⁷ FRÖHLICH 2000: 243.

királyt jelentenek, hasonlóan a dánieli tematikához.²⁸ Dánielnél megjelenik a világfa-álmom is, itt is találunk a két szöveg között hasonlóságot. A 4Q248 Dániel 10–12. fejezeteihez hasonlóan egy egyiptomi hadjáratról szól, a leírások olyanok, mint IV. Antiokhosz Epiphanész két egyiptomi hadjárata (Kr. e. 169, 168). Dániel a 10. fejezetben látomást lát. Egy férfit lát, aki őt „kedvelt férfiúnak” nevezi, és elmondja Dánielnek az idők végéről szóló látomást. Gábiel arkangyal megmutatja Dánielnek a görög és perzsa uralkodók háborúját, különösen IV. Antiokhosz Epiphanész (Kr. e. 215–164) szeleukida uralkodó korának eseményeit.

A történeti apokalipszis hagyományban nemcsak a qumráni tradíció tölt be jelentős szerepet, hanem az úgynevezett akkád próféciaak számos eleme is. Az akkád próféciaak pszeudopróféciaak, összevethetőek a bibliai zsidó hagyománnyal.²⁹ Az akkád történeti apokalipszisekben a jó és rossz periódusok követik egymást, míg az ősi zsidó hagyomány értelmezése szerint minden történelmi esemény egyedi. Ez a nézet később, valószínűleg babilóniai és görög hatásra megváltozott. Sokszor úgy kezdődnek, hogy „egy herceg fog kelni”, a nevet általában nem említik, de az eseményekből sokszor azonosítható az uralkodó. Az uralkodás korszakaiban a jó és a rossz követi egymást, stílusában és a szókincsében hasonló az akkád ómenirodalomhoz. Ezek a próféciaak egy tisztán irodalmi, írott műfaj képviselnek, nincsen arra bizonyíték, hogy szájhagyomány útján is léteztek volna. Két ilyen szöveg ismert, az úgynevezett *Dinasztikus prófécia* és az *Uruk-prófécia*. A *Dinasztikus prófécia* a Szeleukida Birodalom bukását írja le, ezt vehette át a zsidó hagyomány. Az *Uruk-prófécia* Uruk városának jó és rossz időszakairól szól, és általában a Kr. e. 1000 körüli időre datálják. Ezek a próféciaak tartalmazzák a világvégének leírására vonatkozó történeteket is, ahol minden rossz jóvá válik, így kapcsolódnak a zsidó apokaliptikus irodalomhoz, főleg *Dániel könyvéhez*. Az akkád hagyományon kívül a zsidó gondolkodásra hatást gyakorolt a perzsa dualizmus is, amellyel a judaizmus a Második Templom korában találkozott.³⁰ A zsidó apokaliptikus gondolkodás nagyon összetett, hatással volt rá a hellenizmus, a mezopotámiai jövőmondó hagyomány és az egyiptomi bölcsélet is. Gerhard von Rad a 19. században vitatott elméletet fogalmazott meg, amellyel ezt az összetett gondolkodást magyarázta. Szerinte az apokaliptika lényege nem az eszkatológia, hanem a történelem menetének determinisztikus megközelítése.

Grayson, Lambert és Hallo kimutatta, hogy hasonlóság van az akkád apokalipszisek és a bibliaiak között. W. W. Hallo írja, hogy a legközelebbi kapcsolatot H. Zimmerman találta meg a *Die Keilinschriften und das Alte Testament*ben. R. H. Charles ismerte fel azt, hogy a prófécia tulajdonképpen egy csatorna az isteni akarat közvetítésére. Grayson és Lambert vizsgálták az összefüggést a bibliai apokalipszisekkel.³¹ A legteljesebb hasonlóságot az általuk vizsgált szövegekkel *Dániel könyve* 8,23–25 és 11,3–45-ben találták. Ezek a részek egy meg nem nevezett király trónra lépését írják le. Az akkád szövegben is szó esik egy uralkodóról, aki a világ mind a négy részét fogja uralni, a négyes szám *Dániel könyvében* is központi jelentőséggel bír.

A mai tudományos felfogás általában elfogadja John J. Collins meghatározását. Collins az apokalipszist egy kinyilatkoztató, elbeszélő, beszámoló jellegű irodalmi műfajként fogja fel: „Az apokalipszis egy feltáró irodalmi műfaj, narratív szerkezettel, a kinyilatkoztatás egy nem

²⁸ FRÖHLICH 2000: 241.

²⁹ COLLINS 1992a: 282.

³⁰ COLLINS 1992a: 281.

³¹ GRAYSON—LAMBERT 1964: 10.

e világi létezőtől származik, és emberi lényen keresztül történik, egy időben definiált transzcendens valóságot fed fel számára, olyannyira, hogy megmutatja az eszkatologikus üdvösséget, amely egyúttal magában foglal egy térbeli, természetfeletti világot.”³² Ezt a meghatározást a Kr. e. 250—Kr. u. 250 között élt zsidó-keresztény írók, gnosztikusok, görög-római írók, valamint perzsa szerzők ihlették. Az apokalipszis fogalma összetett, különféle jelentéseit különböztetjük meg. A legfontosabb az úgynevezett történelmi apokalipszis, amelyet elsősorban *Dániel könyvéből* és a qumráni hagyományból ismerünk. A zsidó történelmi apokalipszis hagyományban a történelem egy végső ítéletbe torkollik, magában foglalja a menny és a pokol vízióját, valamint másvilági utazásokat, amelyek *Henok könyvéből* és a korai keresztény hagyományból ismeretesek. Tekinthejtjük az apokaliptikus irodalmat *Gestalt* struktúrájának, amely egy idealizált kognitív modellt jelent, ahol az egyes elemek értelmét az egészhez való kapcsolatuk adja meg. Ezek az elemek utalások a megváltás módjára és a transzcendens valóságra térben és időben egyaránt. Vannak olyan tudósok, akik egy tematikus meghatározást tartanak indokoltnak. E. P. Sanders megfogalmazása szerint a definíció az, ami magában foglalja a kinyilatkoztatást és annak ellentétét is.³³ Mueller szerint *Dániel könyve* egy jövőmondó bölcsesség-irodalom által inspirált mű, amely álmokat és ómeneket magyaráz.³⁴

A történelem menetének magyarázatai a különféle kultúrákban nem öncélúak, a történelmi apokalipszisek annyiban relevánsak, amennyiben nem veszítik el értelmüket, minden korban magyarázatként foghatóak fel, vagyis megvilágítják a történelem értelmét, meghatározzák a fejlődés, a haladás lehetséges irányát. Ez az emberiség számára lényeges mind a mai napig, a klasszikus zsidó és keresztény apokalipszisek témája nemcsak a kinyilatkoztatás, hanem a természetfeletti világ magyarázata, megértése és megértetése.

Felhasznált irodalom

Arcanum

- é. n. *Keresztyén bibliai lexikon*. Dániel könyve szócikk. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-keresztyen-bibliai-lexikon-C97B2/d-C9AC0/daniel-konyve-C9ACF/> (Letöltés ideje: 2022. december 29.)

BICKERMAN, Elias Joseph

- 1967 *Four Strange Books of the Bible: Jonah, Daniel, Koheleth, Esther*. New York: Schocken Books.

COLLINS, John Joseph

- 1992a Apcolypse and Apocalypticism. In FREEDMAN, Noel David (szerk.): *The Anchor Bible Dictionary Vol. 1*. New York: Doubleday, 279–292.
- 1992b Book of Daniel. In FREEDMAN, David Noel (szerk.): *The Anchor Bible Dictionary Vol. 2*. New York: Dell Doubleday Publishing, 29–37.
<https://doi.org/10.5040/9780300261882-019>

³² COLLINS 1992b: 30.

³³ COLLINS 1992b: 33.

³⁴ COLLINS 1992b: 29.

2002 The Literature of the Second Temple Period. In GOODMAN, Martin (szerk.): *The Oxford Handbook of Jewish Studies*. New York: Oxford University Press, 53–78.

<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199280322.013.0004>

2020 Apocalypticism as a Worldview in Ancient Judaism and Christianity. In MCALISTER, Colin (szerk.): *The Cambridge Companion to Apocalyptic Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 19–35.

<https://doi.org/10.1017/9781108394994.002>

FRÖHLICH, Ida

1996 „Time and Times and Half a Time”. *Historical Consciousness in the Jewish Literature of the Persian and Hellenistic Eras*. Sheffield: Sheffield Academic Press.

2000 *A qumráni szövegek magyarul*. Piliscsaba—Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar — Szent István Társulat.

GRAYSON, Albert Kirk — LAMBERT, Wilfred George

1964 Akkadian Prophecies. *Journal of Cuneiform Studies*, 18/1, 7–30.

<https://doi.org/10.2307/1359336>

KNIBB, Michael Anthony

2010 Apocalypticism and Messianism. In LIM, Timothy H. — COLLINS, John J. (szerk.): *The Oxford Handbook of The Dead Sea Scrolls*. New York: Oxford University Press, 403–433. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199207237.003.0018>

MADÁCH Imre

2006 *Az ember tragédiája*. Budapest: Osiris.

SZILVÁSI József

2020 *Pál apostol apokaliptikája*. Bibliai Akadémia blog: <http://www.bibliaiakademia.hu/2020/11/22/pal-apostol-apokaliptikaja/> (Letöltés ideje: 2023. január 11.)